

Vít Beneš

Diskurzivní analýza bývá tradičně definována jako sada metod a teorií pro zkoumání běžně používaného jazyka v sociálním kontextu. Jakkoli jazyk v jeho psané či mluvené podobě představuje klíčový objekt zájmu diskurzivní analýzy, záber diskurzivní analýzy je poněkud širší. Vhodnější je tedy chápat diskurzivní analýzu jako studium lidských významovorných praktik (Wetherell, 2001c, s. 3), mezi které lze kromě verbální komunikace zařadit obrazová média (filmy, plakáty, reklamní billboardy) či jakoukoli jinou lidskou aktivitu spadající do široké kategorie neverbální komunikace. Diskurzivní analýza jako poměrně inovativní přístup k textu jakožto užitému jazyku se opírá o předpoklad, že „jazyk je nedílnou součástí společenského života, dialekticky propojený s ostatními elementy společenského života, že společenská věda a výzkum musí vždy brát v úvahu jazyk“ (Fairclough, 2003, s. 2).

Definovat diskurzivní analýzu jako analýzu psaného a mluveného projevu může být zavádějící ještě z jednoho důvodu. V mezinárodních vztazích a do určité míry i v politologii platí, že vědec má pouze velmi omezenou možnost bezprostředního pozorování zkoumaného objektu, a je tedy do značné míry odkázán na analýzu textů či projevů. Pouze velmi zřídka se mu podaří být přítomen při (zahraničně)politickém rozhodovacím procesu či na místě mezistátních konfliktů). V konečném důsledku všechny metodologie představené v této publikaci analyzují texty či mluvené projevy: zahraničněpolitické dokumenty, analýzy; záznamy z jednání na nejrůznějších úrovních, agenturní zprávy, projevy politiků a mnohé další. Například poznatek, že USA budují protiraketovou obranu, nevyplývá z přímého pozorování (terénního výzkumu), ale je výsledkem zkoumání zahraničněpolitických dokumentů USA, novinových a televizních zpráv, projevů apod.

V čem tedy spočívá specifčnost diskurzivní analýzy textu? Tradiční metodologie považují mluvený a psaný projev za pouhého (často nespolehlivého) zprostředkovatele informací o světě „za“ textem. Vědci se do textových dokumentů noří pouze za účelem zjištění „faktů o mimotextovém světě“, o kon-

krétních fenoménech sociálního světa (chování jeho aktérů, struktury, která toto chování umožňuje) nebo o vnitřní zkušenosti původců daného textu. Sám text či projev je chápán jako efemérní a úskočný fenomén bez vlastní hodnoty (vědeckou hodnotu má pouze přenášaná informace), jako příliš nespolehlivý objekt pro vědecké zkoumání (Silverman, 2001, s. 119).

(Naopak diskurzivní analýza nepovažuje jazyk za pouhé médium, ale za svědčící fenomén hodný pozornosti vědec. Neprůstupuje k textu jako ke znázornění „reality“, u kterého bychom mohli hodnotit jeho „objektivitu“ a „pravdivost“. Neexistuje „pravý význam“ za jazykovým znázorněním, na který by bylo možné se odkázat (viz Hansen, 2006, s. 18). Text (jazyk) sám je nedílnou součástí politicko-sociální reality (dokonce jednou z jejích základních konstitutivních složek), nikoli pouze nástrojem k popsání reality.) Diskurzivní analýza si proto neklade otázku po „pravdivosti“ dokumentu (skutečnosti a významu, které sděluje), nezkoumá, zda dokument odpovídá nějaké mimo text existující „realitě“. Diskurzivní analýza zkoumá, jakým způsobem lidé skrze text či soubor textů konstruují smysl a význam objektů a aktivitu sociálního světa.)

V první části kapitoly věnované diskurzivní analýze se pokusíme zachytit význam pojmu s důrazem na pestrost variant diskurzivní analýzy; s nimiž se můžeme ve společenských vědách setkat. Následuje část zkoumající epistemologické a ontologické předpoklady spojené s diskurzivní analýzou. Jádrem kapitoly je potom představení jednotlivých variant diskurzivní analýzy využívané či využitelné v politologii a mezinárodních vztazích a praktická ukážka dvou aplikací diskurzivní analýzy. Na závěr shrnu výhody a nevýhody diskurzivní analýzy a úskalí, která jsou spojena s její aplikací.

4.1 Diskurzivní analýza v sociálních vědách

Diskurzivní analýza je v sociálních vědách poněkud neustálený pojem, který může nabývat různých podob v závislosti na disciplíně, ve které se pohybuje. Využití nachází především v lingvistice, sociologii, sociální psychologii, filozofii, komunikačních studiích, literární teorii a kulturních studiích (Porter, 2004, s. 607). Přestože diskurzivní analýza pronikla i do disciplíny politických věd, nedá se ještě v tuto chvíli hovořit o tom, že by existovala o metodě diskurzivní analýzy v politických vědách ustálená představa. Je proto nezbytné pokusit se odhalit společný základ diskurzivní analýzy jako

specifické metodologie společenských věd a identifikovat konkrétní varianty diskurzivní analýzy, které jsou nebo by mohly být využívány v politologii a mezinárodních vztazích.

Diskurzivní analýza je součástí širší skupiny přístupů, které můžeme souhrnně označit jako *analýza textu*. Jedná se o poměrně širokou kategorii všech přístupů, které kladou důraz na funkci jazyka nebo zkoumají jazyk mimo omezené kategorie gramatiky, fonetiky a fonemiky. Do takto široce pojeté množiny přístupů analyzujících běžně používaný jazyk (*language-in-use* v psané i mluvené podobě) jakožto svedbýný fenomén s jistou funkcí ve společnosti zahrnujeme kromě různých variant diskurzivní analýzy především teorii řečových aktů a konverzační analýzu (Hammersley, 2002; Potter, 1997, s. 145). Dále sem bývá řazena i analýza narativních struktur (Potter, 2004, s. 607), obsahová analýza, etnografie a etnometodologie (Silverman, 2001; další členění viz např. Wetherell, 2001c, s. 6).

Je tedy zřejmé, že neexistuje jedna autoritativní varianta diskurzivní analýzy. Nebudeme se tedy snažit definovat diskurzivní analýzu jako specifickou metodologii, ale zachytit společně rysy několika odlišných variant diskurzivní analýzy. V této kapitole představíme sociálněpsychologickou diskurzivní analýzu, kritickou představitelne sociálněpsychologickou diskurzivní analýzu (poslední dvě i věcně aplikace v politických vědách). Analýza metafor je tématem následující kapitoly. Pro dokreslení plurality přístupů k analýze diskurzu se krátce zmíníme o členské kategorizační analýze a o předklátové analýze (Milhken, 1999).

Zasířešující pojem diskurzivní analýza zachycuje poměrně širokou a pestrou škálu přístupů, je tedy obtížné hovořit o jednotlivých variantách diskurzivní analýzy jako o metodách jedné metodologie. Z hlediska úvodního vymezení pojmů metodologie a metoda odpovídají tyto varianty diskurzivní analýzy spíše skupinám metod než metodám.

4.2 Epistemologické a ontologické předpoklady

Již z úvodní definice diskurzivní analýzy jako metodologie záměřené na studium významových praktik (viz např. Laffey a Welles, 2004, s. 28) vyplývá, že diskurzivní analýza vykazuje silnou tendenci směřen k interpretativnímu stylu vědecké práce. Přesto se mezi variantami diskurzivní analýzy najdou takové, které poskytují určitý prostor i pro vysvětlující přístup.

Vzhledem k významu dichotomie mezi kauzálním vysvětlením a interpretací (porozuměním) budeme této otázce věnovat zvýšenou pozornost.

(Diskurzivní analýza ve všech svých formách pojímá realitu jako sociálně konstruovanou (Hardy, Harley a Phillips, 2004) – jedním z cílů diskurzivní analýzy je uchopit způsob, jakým je realita sociálně konstruovaná skrze jazyk a významovorné praktiky. V rámci takto pojetého konstruktivismu lze nalézt jak přístupy zkoumající sociální realitu z pohledu jednatelů akterů, tak i z pohledu struktury. Ke zkoumání diskurzu jako promluvy, tj. jednání konkrétních akterů, má nejbliže sociálněpsychologická diskurzivní analýza, naopak ve foucaultovské historické diskurzivní analýze se subjekt (původce projevu) zračí. Jednotlivé varianty diskurzivní analýzy se neshodnou, zda může věda dospět k univerzálně plánému poznání.

Kritická diskurzivní analýza

Omezený prostor pro kauzální vysvětlení poskytuje kritická diskurzivní analýza. Přestože se nejedná o kauzalitu v tradičním smyslu, textům a projevům je přisuzován určitý efekt. Jednak na úrovni individuální (texty způsobují posuny v našich znalostech, postojích a názorech), jednak na úrovni společenských celků, kde mohou vyvolat války či posuny ve výrobně-produkčních vztazích i v materiální podobě světa (např. skrze urbanistické plánování) (Fairclough, 2003). Jak zdůrazňuje Fairclough (2003, viz též, 1992, s. 66), nejedná se o mechanickou kauzalitu, ale o efekty zprostředkované: Texty samy totiž vytvářejí význam, který je médiem společenských účinků textu. To, jaký bude mít text účinek, závisí na jeho významu, nicméně význam textu je spoluutvářen textem samým. Vzhledem k tomu, že nemůžeme tvrdit, že by konkrétní charakteristiky textu automaticky vyvolávaly určité změny ve znalostech či chování lidí, nemůžeme chápat tento typ kauzality jako výskyt pravidelných souvislostí mezi příčinou a účinkem.

Toto chápání efektů je inspirováno kritickým realismem, jenž uznává, že existují odlišitelné (a tedy zkoumatelné) mechanismy, jež produkují specifické výsledky. Na druhou stranu tyto mechanismy odrážející omezení sociální struktury a praktik existují pouze jako potenciality, které mohou, ale nemusí být „aktivovány“ (realizovány) ve skutečném světě. Jestliže mechanismy nemusí být aktivovány nebo mohou být vyváženy protichůdnými mechanismy, skutečný (realizovaný) svět není předpověditelný. Kritický realismus se tak dostává do konfliktu s klasickým humeovským pojetím kauzality jakožto pravidelné posloupnosti mezi dvěma vyskytnujícími se jevy.

V rámci diskurzivní analýzy postavené na kritickém realismu lze hovořit o odkrývání univerzálně platných pravd, o budování teoretického poznání, například co se týče způsobu konstrukce národní identity (Wodak et al., 1999). Protože efekty textů nemají povahu kauzálního působení, odmítá kritická diskurzivní analýza hodnotit vědecký výzkum podle předpovědní planosti.

Sociálněpsychologická diskurzivní analýza

Sociálněpsychologická diskurzivní analýza zaujímá ke kauzalitě podobný postoj jako kritická diskurzivní analýza. Přestože analyzuje to, co lidé dělají pomocí textu, neuvazuje v kategoriích diskretních proměnných a diskretních efektech, ale spíše zkoumá různé „konstrukce a verze [světa], které mohou být přijaty; zpochybněny či podkopány“ (Porter, 1997, s. 148). Sociálněpsychologická diskurzivní analýza z povahy reality (sociálně konstruovaná) přímo vyvozuje způsob jejího zkoumání (interpretativní, a ne vysvětlující): „Díraz na jednáni, rétoriku a konstrukci je v rozporu s logikou faktorů a účinků, která leží v pozadí mnoha oblastí sociální vědy“ (Porter, 2004, s. 610).

Foucaultovská historická diskurzivní analýza

Odmítání kauzality (vysvětlujícího modelu kvalitativní vědy) je nejsilnější u foucaultovské historické diskurzivní analýzy. Hlásí se k „logice interpretace uznávající nepravděpodobnost katalogizování, kalkulace a specifikace „skutečných příčin“, jež se zabývá spíše manifestací politických důsledků přijetí jednoho způsobu vypořádání před jiným“ (Campbell, 1998, s. 4).

Podobně jako tomu bylo v předchozím případě, interpretivismus foucaultovské historické diskurzivní analýzy je výrazem představ o povaze reality jako sociálně konstruované. Hansenová (2006) ukazuje nevhodnost kauzálního vysvětlení na příkladu vztahu mezi identitou a zahraniční politikou. Identita, která dává význam a smysl zahraniční politice, je totiž sama konstruována zahraniční politikou. Ve chvíli, kdy přijmeme ontologický status diskurzivních praktik, nelze uvažovat o „diskurzivní kauzalitě“. Foucaultovská diskurzivní analýza jde dál, než je pouhá nepředpověditelnost vlivu diskurzu (textu) na společnost, jak tomu bylo u Fairclougha. Odmítá i rozlišování mezi ontologickým idealismem a (kritickým) realismem, a tedy i zařazení foucaultovské diskurzivní analýzy do idealistické ontologie (Campbell, 1998, s. 6; Hansen, 2006, s. 17–23). Foucaultovská

historická diskurzivní analýza nepopírá, že objekty a jevy (např. „zeměteseni“) existují mimo lidskou vůli. Tvrdí však, že způsob jejich vytvoření (či spíše vymoření) jakožto specifických objektů našich úvah (např. zemětřesení jako „výraz Božho hněvu“ nebo jen „přirodní fenomén“) závisí na struktuře diskurzivního pole (Laclau a Mouffe, 2001, s. 108/1. vydání – 1985; viz též Barša a Cisar, 2004, s. 51–55).

V neposlední řadě chápání reality jakožto konstruované skrze společenské jednáni (viz diskuse o vztahu mezi identitou státu a zahraniční politikou) vede u foucaultovské historické diskurzivní analýzy k odmítnutí představy, že by sociální věda (v jakékoli její podobě) odhalovala univerzálně platnou transcendentální pravdu (Věda sama je považována za sociální aktivitu, za diskurzivní činnost a „představa, že diskurz konstruuje svět, spíše než že by jej popisoval, byla rozšířena i na vědu samu“ (Hammerley, 2002, s. 4; srov. Campbell, 1998, s. 17).

4.3 Co není diskurzivní analýza

Dříve než přistoupíme k představěni nejdůležitějších variant diskurzivní analýzy, zmíníme dva přístupy k textu, vůči kterým bývá velmi často vymezována: konverzační analýzu a obsahovou analýzu.

Konverzační analýza

Konverzační analýza (*conversation analysis*) je definována jako metoda zkoumající strukturu a proces sociální interakce mezi lidmi. Jedná se o kvalitativní zkoumání pravidel, vzorů a struktur společenské interakce (konverzace) tak, jak byla doslovně zaznamenána ve svém původním sekvencčním řazení (Peräkylä, 2005, s. 875; Clayman a Gill, 2004). Konverzační analýza předpokládá, že lidská řeč je strukturována pravidly a jejím hlavním úkolem je odhalovat vazby mezi jednotlivými sekvencně řazenými kroky (řečovými akty) tvořícími širší celek (Hammerley, 2003, s. 762) (např. vazby mezi otázkou a odpovědí, požadavkem a jeho přijetím/odmítnutím). Datovou základnu tvoří speciální detailní zápis konverzace (mnohem podrobnější než je tomu u textově orientovaných variant diskurzivní analýzy) zaznamenávaný kromě verbálního sdělení i intonací, zabarvení hlasu, tok řeči a další její charakteristiky. Typickým příkladem konverzační analýzy je práce zkouma-

jičí schopnost různých rétorických stylů využívaných v politických projevech vyvolat aplaus obecního (Heritage a Greatbatch, 1986).

Na rozdíl od diskurzivní analýzy se konverzační analýza nezabývá konvenčními sociálněvědními otázkami a problémy. Její zážer je v zásadě omezen na formální lingvistické atributy řeči a pravidla sekvenčního řazení konverzace: promluva a reakce na ni. Nezajímá se o širší kontext projevu, pouze o to, co bylo skutečně vyřčeno.

Obsahová analýza

Obsahová analýza (*content analysis*) zkoumá obsah sdělení pomocí počítání výskytu klíčových slov odpovídajících určité kategorii v textu. Jednotlivým slovům či širším jednotkám (výrazům, větám) nalezeným v textu je přisouzen význam (kategorie) pomocí předem definovaného kódovacího schématu (Neuendorf, 2004). Obsahová analýza předpokládá stabilní významovou strukturu, pracuje s předem danou sadou kategorií, jež tvoří pevný konceptuální rámec (Silverman, 2001, s. 123). Naopak diskurzivní analýza ve svých nejrůznějších variantách zkoumá proces, kterým se významy a jednotlivé kategorie sociálního světa utváří, jakým způsobem člověk svět kategorizuje. Diskurzivní analýza předpokládá, že text dává význam jiným textům a zároveň je jeho význam utvářen jinými texty.

Dobrym příkladem je analýza ekonomické (levice-pravice) a sociální (liberální-konzervativní) pozice britských a irských politických stran pomocí obsahové analýzy volebních programů (Laver a Garry, 2000). Tato studie nezkoumala ani způsob utváření významů jednotlivých kategorií (např. „levice“ a „pravice“) ani proces formování identity aktérů (např. politických stran) skrze samotné texty, jako tomu bývá u diskurzivní analýzy. V práci Lavera a Garrého (2000) jsou dobře zřetelné všechny klíčové charakteristiky obsahové analýzy: fixní kategorie, zpracovávaná metoda kódování a užití kvantitativních technik (softwarové zpracování textu doplněné o statistické zpracování dat). Tyto prvky zajišťují spolehlivost (replikovatelnost) výzkumu provedeného obsahovou analýzou.

Kvantitativní techniky typické pro obsahovou analýzu je možné využít i v diskurzivní analýze a analýze metafor, ovšem pouze jako doplněk kvantitativních (hermeneutických) metod, jež zohlední proměnlivost významu (kategorii).

4.4 Typy diskurzivní analýzy

Sociálněpsychologická diskurzivní analýza

V souvislosti s tím, jak se liší chápání pojmu diskurzivní analýza, liší se i chápání pojmu diskurz. V zásadě lze rozlišovat dva přístupy: diskurz jako promluva (společenská aktivita) a diskurz jako významová struktura. Pojetí diskurzu v sociálněpsychologické diskurzivní analýze je na rozdíl od historické diskurzivní analýzy (a od převládajícího pojetí diskurzu v politických vědách) poměrně úzké, ztotožňuje jej (v duchu austiniánské tradice řečových aktů) s promluvou, se společenskou aktivitou a jednáním, s „texty a řeči ve společenské praxi“ (Potter, 1997, s. 149; Potter a Wetherell, 1994, s. 48–49).

Tato varianta diskurzivní analýzy se vyvinula v sociální psychologii, odkud se postupně šíří i do dalších disciplín (Potter, 1997, s. 145). V sociální psychologii je dnes samozřejmě možné najít nejenom Potterovo pojetí diskurzu jako promluvy, ale i foucaultovské chápání diskurzu jako významové struktury. Adjektivum „sociálněpsychologická“ jsem zvolil tímto pro účely snadnější identifikace. Její vznik je spojen se jmény Margaret Wetherellové a Jonathana Pottera (Potter a Wetherell, 1994). Metoda se na rozdíl od konverzační analýzy explicitně zaměřuje na zkoumání témat přesahujících do ostatních disciplín. Může zkoumat nejenom způsob konstrukce, objektivizace a legitimizace nerovnosti v řeči, ale i způsob strategického využívání různých zdrojů (interpretacních repertoárů, kulturních zdrojů, identity, kategorií) za účelem vytvoření koherentních a přesvědčivých ospravedlnění těchto nerovností (Potter, 1997, s. 148) (např. genderových nerovností skrze odkazy na přirozenost mužských a ženských rolí). Přestože v politologii a mezinárodních vztazích se toto relativně detailní zkoumání (především mluvených) projevů příliš neobjevuje (jednou z výjimek je Triga, 2007), považujeme za vhodné je zmínit. Sociálněpsychologická analýza je totiž prototypem „lingvistické“ diskurzivní analýzy, jež se v protikladu k foucaultovské historické diskurzivní analýze zaměřuje na zkoumání lingvistické, rétorické a argumentační (spíše než významové) struktury jednotlivých projevů a textů. Hraje nezastupitelné místo v metodologických textech pro sociální vědy obecně a její prvky nalézáme i v jiných přístupech (především kritické diskurzivní analýze).

Sociálněpsychologická diskurzivní analýza se zajímá o společenské praktiky, o rétorickou a argumentační organizaci řeči a textu (Potter a Wetherell, 1994, s. 59–63). Naplno se v ní projevil vliv teorie řečových aktů, která

zahájila ústup od představ jazyka jakožto nástroje popisujícího realitu. Naopak, funkce jazyka je vykonáváním určité akce či činnosti, výrok má dopady v sociálním světě. Jazyk je prostředkem (inter)akce a „analýza diskurzu se potom stává analýzou toho, co lidé dělají“ (Potter, 1997, s. 146), často skrze zdánlivě faktický a popisný jazyk, a jakým způsobem text docílí určitéch efektů (Silverman, 2001, s. 122). Od teorie řečových aktů se Potterova diskurzivní analýza odlišuje svým spíše interpretativním přístupem a určitým epistemologickým skepticismem typickým pro kritičtější teorie (Potter, 1997, s. 148). Dalším důležitým znakem Potterovy diskurzivní analýzy je chápání diskurzu jako konstrukce. Tento aspekt diskurzu je zkoumán na dvou úrovních. První se zabývá způsobem, jakým je diskurz konstruován pomocí slov, ustálených spojení či rétorických prostředků. Druhá rovina se zabývá konstrukcí a stabilizací určité verze světa pomocí diskurzu (Potter, 2004, s. 610).

Sociálněpsychologická verze diskurzivní analýzy se ve svém zkoumání textu a řeči jakožto jednání a konstrukce soustřeďuje na stylistickou a argumentační strukturu projevu (Potter, 2004). Jestliže chápeme projev jako lidskou aktivitu s určitým efektem, dopadem na realitu, pak k odhalení této „performativnosti“ projevu slouží identifikace *variance* v projevu jedné osoby, mezi projevy různých osob nebo mezi tím, co bylo řečeno, a tím, co mohlo být řečeno. Příkladem mohou být rozdíly ve výpovědi rozvádějících se manželů, které mají za cíl svatit vinu za krach manželství na druhého partnera. Důležitým faktorem ovlivňujícím efekt a dopad projevu je i jeho tok (váhání, pauzy, poopravení se), analýza diskurzu se tedy musí věnovat i těmto detailům zaznamenaným v přepisu konverzace. Dalším prvkem je zkoumání *rétorické struktury* promluvy, která může mít za cíl podkopání alternativních argumentů (Billing, 1996; citováno v Potter, 2004, s. 617) a která může zdůraznit odpovědnost mluvčího tím, že znázorní jeho vlastní jednání jako racionální, uvážlivé či ospravedlnitelné. Například mluvčí může ospravedlnit svoje minulé chování tím, že je prezentuje jako vynucené vnějšími okolnostmi. Sociálněpsychologická diskurzivní analýza věnuje velkou pozornost i způsobu, jakým mluvčí ve svém projevu vykrešluje svoji vlastní pozici vůči jednání jiných i svým vlastním činům (vnější pozorovatel, nezaújatý aktér apod.) (Potter, 2004, s. 616–617; viz též Silverman, 2001, s. 179–188). V neposlední řadě sociálněpsychologická diskurzivní analýza zkoumá *interpretací repertoáry*. Jedná se o do určité míry flexibilní kulturní zdroje významů (soubory termínů, symbolů), které mluvčí v daném institucionálním prostředí využívají k definici a hodnocení svých společen-

ských identit a morálního statusu či jiných událostí a jevů (Silverman, 2001, s. 179–182).

Kritická diskurzivní analýza

Kritická diskurzivní analýza (*critical discourse analysis – CDA*) se jako svébytný pojem objevuje teprve nedávno (k historickému vývoji kritické diskurzivní analýzy viz též Wodak, 2001a). U jeho zrodu stála poměrně úzká skupina badatelů, mezi jinými Norman Fairclough, Ruth Wodaková a Teun van Dijk. Ti na počátku devadesátých let 20. století vytvářejí síť výzkumníků, kteří sdílejí určité předpoklady a vědecké postupy, komunikují spolu a spolupracují na výzkumných projektech (Vávra, 2006, s. 54).

Kritická diskurzivní analýza využívá poznatků některých dalších přístupů, se kterými by však neměla být zaměňována. Se sociálněpsychologickou diskurzivní analýzou ji spojuje lingvistický přístup k diskurzu (systematické zkoumání jazykových jevů), v této rovině byla kritická diskurzivní analýza ovlivněna především systémovou funkcí lingvistikou Michaela Hallidaye. Druhou inspirací je poststrukturalismus Foucaulta a jeho pojetí diskurzu jako systému omezení a pravidel pro formování výpovědi. Jeho dílo je vyzdvihováno jako výborná společenská teorie diskurzu, jež mimo jiné osvětluje vztahy mezi diskurzem a mocí a diskurzivní konstrukci subjektu a vědění. Zároveň je však kritizováno za přílišnou abstraktnost a přehlazení lingvistických aspektů diskurzu (Fairclough, 1992, s. 37–61, k rozdílu mezi Faircloughem a Foucaultem viz též Nekvapil, 2006; Vávra, 2006). Za adjectivem „kritická“ je potom možné vidět vliv postmarxistických teorií (např. Laclau a Mouffe, 2001/1. vydání – 1985/) a frankfurtské školy.

Podle kritické diskurzivní analýzy nelze jazyk redukovat na jiné (např. matematické) prvky společnosti, zároveň je nutné vyvarovat se i druhého extrému, který tvrdí, že „vše (celý společenský život) je diskurz“. Na rozdíl od Foucaulta, kritická diskurzivní analýza nepřistupuje k diskurzu jako k autonomnímu faktu (Vávra, 2006, s. 56). Předpokládá, že jazyk je nedokovatelnou součástí společenského života, dialekticky propojenou s jeho ostatními prvky (Foucault, 2003, s. 2). Kritická diskurzivní analýza rozlišuje mezi diskurzivními (významotvornými, jazykovými) a nediskurzivními (společenské identity, kulturní hodnoty, výrobní aktivity apd.) prvky a aspekty společenského života. Toto vydělení umožňuje na analytické úrovni zkoumat vztah a působení mezi diskurzem a ostatními prvky společenských aktivit (Fairclough, 2001, s. 122–123), jinými slovy sociální efekty textů (Wetherell, 2001a, s. 390–392; viz též Wodak et al., 1999, s. 9).

Pojem diskurz má u Fairclougha dva významy. Především je chápán abstraktně jako výše zmíněný jazykový prvek sociálního života (jazyk, neverbální komunikace, obrazová komunikace). V této souvislosti potom hovoří o „řádu diskurzu“ – pravidlech toho, co bude řečeno, případně jakým způsobem. Diskurz však může znamenat i konkrétní způsob zobrazení určité oblasti sociálního světa (např. neoliberalní pojetí globální ekonomiky) – v tuto chvíli můžeme mluvit o soupeření nebo propojování více diskurzů (Fairclough, 2003, s. 26).

Text a jeho kontext

Kritická diskurzivní analýza podobně jako sociálněpsychologická diskurzivní analýza využívá detailní analýzu textu (někdy se hovoří o textové orientované diskurzivní analýze) (Fairclough, 2003, s. 2). Zároveň přidává dvě další dimenze analýzy. Lingvistická a rétorická analýza textu je doplněna o analýzu diskurzivní (významovorné) praxe v jejím širším společenském a historickém kontextu. Druhá dimenze tedy přidává zkoumání „pravidel diskurzu“. Posunujeme se tak k abstraktnější strukturální úrovni. Třetí dimenze přechází na vztahy mezi diskurzem jakožto významovou strukturou, ideologií a mocí (bližší viz Fairclough, 1992, s. 62–100).

V rámci první, lingvistické dimenze jsou zkoumány **vnitřní vztahy (strukturu) textu** (sémantické vztahy, gramatické struktury, kolokace, fonologické vztahy). Druhá dimenze se snaží uchopit text jako diskurzivní (významovornou) aktivitu realizovanou v určitých vnějších vztazích – kontextu tvořeném společenskou praxí. V rámci druhé dimenze je třeba věnovat pozornost **vnějším vztahům textu** (vazba na kontext, na neexorové vnější společenské praktiky a struktury) a **mezidiskurzivním vztahům** (kombinace a vztahy mezi odlišnými žánry, diskurz a styl) (Fairclough, 2003, s. 36–38). Analýza mezidiskurzivních vztahů se zaměřuje na jev, který bývá označován jako rekontextualizace: využití určitého diskurzu v odlišném kontextu. Příkladem může být „kolonizace“ neekonomických oblastí společenského života (vzdělávání, politika, vládní sféra) ekonomickým jazykem „nové globální ekonomiky“, jenž je typický pro organizace, jako je Světová banka.

Za kontext v rámci druhé dimenze nelze považovat pouze neexorové společenské praktiky a struktury, ale též ostatní texty. **Ve chvíli, kdy chápeme konkrétní texty jakožto kontext pro zkoumaný text, hovoříme o intertextualitě.** Ta se projevuje ve formě citací: prvky staršího textu jsou využity v jiném, námi zkoumaném textu (Fairclough, 2003, s. 39; viz též Wodak, 2001b).

V některých variantách kritické diskurzivní analýzy zaujímá klíčovou roli analýza historického kontextu (např. v analýze konstrukce národní identity – viz Wodak et al., 1999). Význam analýzy sociálního a historického kontextu posunuje kritickou diskurzivní analýzu směrem k interdisciplinaritě, která se projevuje jednak ve využívání teoretických poznatků jiných disciplín (sociologie, politologie a další), ale i v rozšíření spektra využívaných technik (např. využití etnografie a terénního výzkumu). Tato triangulace pak zvyšuje kvalitu prováděného interpretativního výzkumu (Wodak, 2001b).

Ideologie a moc

Ideologie a moc, ke kterým se Fairclough dostává v rámci třetí dimenze analýzy (Fairclough, 1992, s. 86–96), hrají ve výzkumném rámci kritické diskurzivní analýzy klíčovou roli. Třetí dimenze navazuje na druhou, konkrétně na zkoumání pravidel ovlivňujících produkci (a konzumaci) textů. Tato „pravidla diskurzu“ formující naše jazykové projevy jsou pojímána jako součást relativně stabilní struktury utvářející a propojující společenskou jednáni (Fairclough, 2003, s. 3). Podobně jako u Foucaulta pravidla diskurzu utváří společenskou praxi v tom smyslu, že formují postoje a názory lidí, ovlivňují volbu pojmů a způsob jednání v určitých společenských situacích. Pravidla diskurzu zároveň propojují, dávají význam lidskému jednání a sociální realitě a tím umožňují porozumění mezi lidmi i přes zjevnou pluralitu názorů. Regulují (v pozitivistické terminologii) a manipulují (v kritické terminologii) lidi a jejich aktivity, a proto jsou zárukou homogenity a soudržnosti společnosti.

Kritická diskurzivní analýza pravidel diskurzu vychází ze dvou předpokladů. Za prvé, pravidla diskurzu ovlivňují mocenské vztahy mezi lidmi (skupinami lidí) tím, že ovlivňují způsob, jakým spolu lidé jednají a komunikují, jakým způsobem přistupují ke světu a k ostatním lidem. Zároveň platí, že diskurz je ovlivňován lidmi – mocenská asymetrie se tedy projevuje i v tom, že na utváření pravidel diskurzu se lidé nepodílejí stejnou měrou.

Za druhé, kritická diskurzivní analýza nepředpokládá totalitu jedné význačné struktury, jedné pravidel diskurzu. Na jednu stranu je dominantní interpretace světa všudypřítomná, proniká do mnoha oblastí společenského života. Na druhou stranu vždy existuje odpor vůči dominantní interpretaci světa, dominantním způsobům jednání a dominantním „formám života“ (viz např. Fairclough, 2001, s. 128). Podle Fairclougha by proto kritická diskurzivní analýza neměla analyzovat pouze dominantní vyobrazení světa. Násopak by měla brát v úvahu diverzitu a alternativní pojetí světa.

Z obou těchto předpokladů vyplývá, že diskurzivní významotvorná aktivity je chápána jako klíčový nástroj v realizaci určitého ideologického projektu (např. neoliberalního projektu), který často ústí v mocenskou nerovnováhu mezi lidmi (Diskurzivní významotvorná aktivity je částečně vědomou strategií určitých aktérů, což umožňuje kritické analýze hledat konkrétní „viníky“ zodpovědné za sociální, rasové, genderové a jiné nerovnosti v současném světě (normativním aspektem kritické diskurzivní analýzy se zabývá níže)). Aktéři však nejsou „svobodní“. Mohou formovat podobu textu, nicméně diskurzivní (jazykové a významotvorné) aktivity jsou svázány a utvářeny širším institucionálním a společenským kontextem (Wodak, 2001b, s. 66; k otázce strukturalismu a individualismu viz též Fairclough, 1992, s. 62–73; Fairclough, 2003, s. 22–23).

Projekt kritické společenské vědy

Na kritickou diskurzivní analýzu lze pohlížet dvojitě optikou. Lze ji považovat buď za svébytný přístup využitelný v rámci tradičního („kritického“) kvalitativního výzkumu, nebo jako součást širšího kritického projektu. Oba pohledy jsou možné a podle Fairclougha lze (kritickou) diskurzivní analýzu využít i v rámci výzkumu, který usiluje pouze o transcendentální, univerzální poznání a neklade si normativní (emancipační) cíle. Někdy dokonce dochází ke kombinaci obou cílů – například v pracích Ruth Wodakové. Přestože jsou její cíle normativní, svoji diskurzivní analýzu (Wodak, 2001b, s. 93; Wodak et al., 1999) chápe jako příspěvek k univerzálnímu teoretickému poznání způsobu formování národní identity (stov. s Foucaultovskou historickou diskurzivní analýzou v Campbell, 1998).

V pozadí kritického stanoviska leží přesvědčení, že neexistuje „neutrální a objektivní“ věda, že vědec vždy nevyhnutelně přispívá k naplnění nějakého ideologického cíle. Kritik za jediné řešení považuje deklaraci politických a normativních cílů, kterým jeho výzkum slouží a k jejichž realizaci přispívá. Hlavním cílem projektu kritického výzkumu je porozumět způsobu fungování společnosti a způsobu, jakým docíluje pozitivních a škodlivých efektů (např. nerovnost, vyloučení). V návaznosti na analýzu mocenských vztahů potom kritická diskurzivní analýza hledá cestu ke zmírnění či eliminaci těchto škodlivých efektů, k emancipaci utlačovaných a vyloučených. Jaké nástroje má kritická diskurzivní analýza k dispozici? Dalo by se říct, že kritický projekt se opírá o osvěteckou představu o osvobozující moci vědění, o představu, že (v konkrétním případě národní identity) „... odhalení manipulativních manévrů politiky a médií... rétorických strategií... [a] nahodilého a fiktiv-

ního charakteru národa...“ (Wodak et al., 1999, s. 9) přispěje k emancipaci člověka a lidstva. Ve stručnosti řečeno, cílem kritické diskurzivní analýzy je „produkovat vědění, které může vést k osvobozujícím změnám“ (Fairclough, 2003, s. 209). Co se týče témat, zaměřuje se kritická diskurzivní analýza např. na „nový kapitalismus“ (Fairclough), rasismus (van Dijk), národní identitu (Wodak).

Takto pojatá „aktivistická“ kritická diskurzivní analýza snaží se nabídnout výzvu sociopolitickému státu quo (na jehož reprodukci se často podílí i „objektivní“ věda) býva někdy kritizována za natvrdlý představa, že svět se dá jednoduše změnit tím, že se „napíše jinak“. Závaznější výtka se pak týká vzájemného rozporu mezi normativismem kritické diskurzivní analýzy a relativismem, se kterým je spojena představa světa konstruovaného diskurzem. Ten může být totiž využit nejenom ke zpochybnění „utlačujících“ konzervativních hodnot, ale i „osvobozujících“ radikálních hodnot (Hammersley, 2002, s. 5), které hájí kritická diskurzivní analýza: emancipace, rovnoprávnost, sociální spravedlnost, demokracie a další (Fairclough, 2003, s. 203; Wodak et al., 1999, s. 8–9).

Na závěr je třeba poznamenat, že pojem kritická diskurzivní analýza označuje specifický (lingvisticky orientovaný) postup při analýze diskurzu. Nezahrnuje všechny analýzy diskurzu, které v důsledku inspirace poststrukturalismem nebo postmarxismem formují kritické a aktivistické výzkumné programy. Nelze například ztotožňovat diskurzivní analýzu (v kritických) kulturních studiích (viz např. McRobbie, 2006) s kritikou diskurzivní analýzou (Threadgold, 2003, s. 6), naopak je vhodné diskutovat o vztahu mezi nimi či o využití CDA v kulturních studiích (Barker a Galasinski, 2001; Threadgold, 2003).

Foucaultovská historická diskurzivní analýza

Práce Michela Foucaulta (např. Foucault, 1994, 2002) představují jednu z důležitých inspirací pro autory analyzující diskurz a jak poznamenává Nekvapil (2006), pojem diskurz býva často spojován právě s Foucaultem. Jak bylo vidět u kritické diskurzivní analýzy, z Foucaulta větší či menší měrou čerpají i ostatní varianty diskurzivní analýzy (Nekvapil, 2006).

Přesto můžeme v rámci metodologie diskurzivní analýzy vyčlenit svébytnou foucaultovskou historickou diskurzivní analýzu (*foucaultian/historical discourse analysis*). Někdy se můžeme setkat i s pojmy kontinentální diskurzivní analýza či poststrukturalistická diskurzivní analýza. Formulovat společný základ foucaultovské historické diskurzivní analýzy je poměrně

obtížné. Foucault sám nepředložil definitivní metodu analýzy historických textů a způsob interpretace textů autory, kteří se Foucaultem inspirovali, se liší (Peräkylä, 2005, s. 871). Přesto je možné najít některé odlišující znaky, které spočívají ve specifickém chápání diskurzu, jeho funkce a nakonec i cítě analýzy. Foucaultovská historická diskurzivní analýza se nezaměřuje na diskurz jako specifickou společenskou interakci (**diskurz jako promluva**), jak je tomu například u lingvistiky laděné sociálněpsychologické diskurzivní analýzy (Potter, 1997, s. 145). Foucaultovo „makrojeření“ diskurzu je abstraktnější. Diskurz chápe jako systém pravidel, který vymezuje prostor pro tvorbu aktuálních výpovědí (**diskurz jako významová struktura**). Foucaultovská historická diskurzivní analýza se zajímá právě o tento „prostor“, nikoliv o tvorbu a o podobu jednotlivých výpovědí či o jejich jazykovou formu (Vávra, 2006, s. 52).

Diskurz je chápán jako systém diferencí, ve kterém je význam utvářen nikoli skrze esenci věci samé, ale skrze řadu srovnávání, kladení věci vedle sebe, během kterého bývá jeden prvek hodnotově nadřazen druhému. Objekty světa (např. stát) mohou být identifikovány pouze skrze vykreslení jiného objektu, od čeho se odlišují (Hansen, 2006, s. 19). Diskurz jako významová struktura tvoří dynamický systém, který zajišťuje relativní řád světa. Foucaultovská historická diskurzivní analýza zaměřuje svoji pozornost na zkoumání způsobu, jakým byl svět (relativně stabilní řád světa) historicky umožněn a realizován (Campbell, 1998, s. 5). Částým tématem foucaultovské historické diskurzivní analýzy v mezinárodních vztazích je vztah mezi identitou a zahraniční politikou – její cíl lze potom reformulovat jako zkoumání relativní stability diskurzu zajišťujícího vazbu mezi identitou a zahraniční politikou (Hansen, 2006, s. 29).

Každý diskurz (např. lékařský nebo mezinárodně-politický) vytváří odlišitelné a v souladu s konstruktivistickou ontologií reálně existující objekty sociálního světa (např. šlenství nebo hrozba) a současně i jeho aktéry (např. doktor nebo terorista).

Objekty a subjekty, tak jak jim rozumíme, neexistovaly dříve, než byly zkonstruovány textovými a jinými praktikami (Peräkylä, 2005, s. 871). Peräkylä jako příklad dává „dětskou úmrtnost“, která jako samostatný sociální objekt začala existovat až někdy kolem roku 1875, přestože lidé odhepnutí umírali ve velmi mladém věku. Podobným způsobem přistupuje Campbell k fenoménu „hrozba“, který se jako sociální objekt objevuje bez existence nějaké jednoznačné vazby k „materiálnímu substrátu“ – v tomto případě „reálného“ rizika pro lidské přežití. Amiz by popíral existenci těchto rizik, tvrdí, že vnímání „hrozby“ (a její existence jako sociálního fenoménu)

a míra její věrohodnosti nezávisí na výskytu „objektivních“ faktorů, jako je rizikovitost (Campbell, 1998, s. 2). Jakýkoli text či význam je utvářen a existuje pouze ve vztahu k ostatním textům, je lapený v síti významů (Hansen, 2006).

Foucaultovská historická diskurzivní analýza se od některých dalších přístupů k diskurzivní analýze liší v jednom důležitém ohledu: zajímá se spíše o obsah výroků než o formální vlastnosti textu. Zajímají ji skryté strukturní předpoklady v pozadí toho, co v textu bylo (či naopak nebylo) řečeno (Peräkylä, 2005), způsob (trans)formování subjektů a objektů společenského života. Ve smyslu tohoto cíle musíme chápat i další velké téma foucaultovské analýzy – moc. Jak poukazuje Peräkylä, moc je v kritické diskurzivní analýze vnímána jako „produktivní síla – jako něco, co vytváří fakta, spíše než něco, co by je potlačovalo“ (tamtéž, s. 880).

Autoři foucaultovské diskurzivní analýzy se velmi často staví do pozice disentu, ze které obhajují pluralitu a rozdílnost přístupů k politickým problémům a odmítají sevření do jednoho vědeckého kánonu. To se promítá nejenom do jejich odmítání existence jedné (identitní) vědy, ale i do výběru témat pro foucaultovskou historickou diskurzivní analýzu, které se velmi často dotýkají otázky tvorby identity (Campbell, 1998).

Foucaultovská historická diskurzivní analýza přichází s nejméně pracovanou metodou vědecké práce. Jako základní vodítko pro formulaci výzkumného rámce diskurzivní analýzy identity politických subjektů mohou posloužit tyto čtyři otázky (Hansen, 2006):

- Omezuje se výzkum na studium oficiálního zahraničněpolitického diskurzu, nebo zahrnuje i opozici a média, či se naopak zaměřuje na analýzu textů okrajových diskurzů (tzv. otázka intertextuálního modelu)? (Hansen, 2006, s. 59–64)
- Na zahraniční politiku kolika subjektů („self“) se studie zaměří? Bude zkoumat utváření identity jednoho nebo více subjektů, například v situaci „diskurzivního setkání“ subjektu a „toho druhého“?
- Zkoumá historickou událost (události) sevržené v kratším časovém úseku (či jediném okamžiku), nebo vývoj diskurzu a identity ve sledu více událostí rozprostřených během delšího časového období?
- S tím souvisí i otázka, kolik událostí budeme analyzovat: jednu, nebo více událostí propojených v časovém sledu či tématem? (Hansen, 2006, s. 73–83)

Je ovšem třeba mít na paměti, že i v situaci, kdy analyzujeme vztah mezi identitou státu a texty zahrnutí politiky týkající se jedné události (jako v případě analýzy diskurzu v bosenské válce z pera Hansenové), je třeba věnovat pozornost historickému pozadí a vývoji dominantních vyobrazení (např. „Balkán“).

Členská kategorizační analýza a predikátová analýza

Škála variant diskurzivní analýzy je široká a tato kapitola se zaměřila na tři nejvýznamnější: sociálněpsychologickou, kritickou a foucaultovskou historickou diskurzivní analýzu. Z dalších variant diskurzivní analýzy, se kterými se můžeme setkat v různých sociálněvědních disciplínách, se ještě stručně zmíníme o dvou: o členské kategorizační analýze a o predikátové analýze. Člmem **členské kategorizační analýzy** (*membership categorisation analysis*) je „hledat aparát, kterým je vhodné produkován popis členů [společnosti]“ (Silverman, 2001, s. 139). Východním bodem této analýzy je skutečnost, že jakákoli lidská činnost či osoba může být uchopena použitím více alternativních kategorií (žena, matka, vědkyně). V souvislosti s variabilitou alternativních kategorií použitelných pro popis aktéra či jeho jednáním nám potom vyvstává hlavní úkol členské kategorizační analýzy: „...zjistit, jak [členové] postupují při výběru ze sady možných kategorií pro uchopení daného případu“ (Sacks, 1992; citováno v Silverman, 2001, s. 147). Jednotlivé kategorie, které lze využít při popisu aktérů, jsou úzce navázány na určité aktivity, které členové dané kultury považují za typické a vhodné pro danou kategorii. Ve chvíli, kdy je aktérovi „přisouzena“ určitá kategorie, vymezuje se mu tím i pole aktivit, ve kterých se angažuje (ve kterých se může legitimně angažovat). S tím souvisí i další důležitá otázka, se kterou pracuje členská kategorizační analýza. S jakými důsledky je vybírána daná kategorie? Kategorie nejsou neutrálním nástrojem popisu. Každá z nich je spojena s určitým normativním hodnocením a především pak s určitou aktivitou, která je pro ni typická a vhodná. Produkci a přirazování kategorií aktérům vymezujeme sféru aktivit, ve kterých se aktér může angažovat. Dobrým příkladem je „etnické zakategorizování“ kriminálních aktivit v českých médiích. V nich bývá ke kategorizaci vázáné aktivně „kriminální činnost“ nalezena sociální kategorie: „rusky mluvící cizinec“ (Kaderka, 2002).

Na první pohled nadbytečná informace o etnicitě pachatele nabývá funkce „vysvětlení“ (Kaderka, 2002, s. 248).

Predikátová analýza (*predicative analysis*) se zajímá o způsob definice a popisu aktérů, která vymezuje možné aktivity, do nichž se aktér může zapo-

tovat. Predikátová analýza nabízí poměrně detailní metodu odhalující způsob konstrukce aktérů skrze jejich popis. Analyzuje tzv. predikaci – spojování substantiv (kategorií) se slovesy, příslovci a přídavnými jmény, které formují kvalitu substantiva (Milkken, 1999, s. 232). Záběr predikátové analýzy je poněkud širší než u členské kategorizační analýzy. Nezaměřuje se pouze na konstruktivní funkci personálních kategorií použitých při popisu osob členů společnosti, ale to, jak jsou konstruovány jakékoliv „pojmenovatelné objekty“ (např. prostor). Zároveň přebírá a dále rozvíjí důležité poznatek členské kategorizační analýzy o existenci úzké vazby mezi kategorií (použitou při popisu aktéra) a aktivitami, které jsou s danou kategorií asociovány; a ve kterých se tedy může takto „kategorizovaný a popsany“ aktér angažovat. K subjektivním jsou přiřazeny kapacity pro určité typy jednání a interakcí (Milkken, 1999, s. 232). Milkkenová například ukazuje, jak predikátové fráze typu „Japonsko touží po neutralitě“, „ztrácí morálku“ v amerických zahraničněpolitických dokumentech během korejské války konstruuji Japonsko jako nezávislý, ale podřízený stát. Jako objekt jednání jiných (přesvědčování ze strany USA) spíše než aktéra, který sám racionálně jedná.

Predikátová analýza byla využita i v konstruktivistické analýze korejské války (Milkken, 2001). Zde Milkkenová mimo jiné ukazuje, jak státníci dávali význam jednání států tím, že je zařazovali do sociálních kategorií (imperialistická velmoc, satelity, klientské státy). Milkkenová zkoumá, na základě jakých předpokladů byla tato kategorizace učiněna a jaké kvality a charakteristiky byly touto kategorizací jednotlivým státům přisouzeny (Milkken, 2001, s. 237).

4.5 Diskurzivní konstrukce národní identity

Následující část představí aplikaci kritické diskurzivní analýzy z pera Ruth Wodakové a jejích kolegů, která se zaměřuje na diskurzivní konstrukci rakouské národní identity (Wodak et al., 1999). Téma studie je typické pro kritickou diskurzivní analýzu, která se programově zaměřuje na analýzu nacionalismu, rasismu a globalizace, na odhalování skrytých struktur moci a politické kontroly, stejně tak diskriminačních strategií inkluze a exkluze na úrovni jazyka (Wodak et al., 1999, s. 8). Hlavním cílem textu je „konceptualizace a identifikace různých makrostrategií využívaných ke konstrukci národních identit a jejich popis s použitím hermeneutiko-abduktivního pří-

